

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ

ՎԻՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ «ԱՐԱՐԱՏ»-Ի ԷՋԵՐՈՒՄ

«Արարատ» ամսագրի հրատարակությունը
«Հատ անհրաժեշտ բան էր ազգային կրօնական դաստիարակութեան և
Ա. Էջմիածնի դիրքի և բոլոր վարչական գործերի համար»:
ՄԱՆՈՒԿ ԱՔԵՂՅԱՆ

ՄԱՅՐ Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի պաշտոնական՝ «Էջմիածին» կրոնագիտական-հայագիտական ամսագրի նախորդ «Արարատ»-ը հրատարակության 52 տարիների՝ 1868–1919 թթ. ընթացքում լույս է ընծայել հայագիտության տարբեր բնագավառներին՝ մատենագրությանը, ձեռագրագիտությանը, աղբյուրագիտությանը, հնագիտությանը, կրոնագիտությանը, արվեստագիտությանը եւ այլ գիտաճյուղերին առնչվող նյութեր, բնագրեր, ուսումնասիրություններ: Մեր գիտական հետաքրքրությունների՝ ի մասնավորի վիճագրագիտական հետազոտությունների շրջանակում նպատակահարմար ենք նկատում ուշադրության արժանացնել 150-ամյա «Արարատ»-ի էջերում հրատարակված արձանագրագիտական հաղորդումները, հոդվածներն ու նրանց հեղինակների պրպտումները:

Նախքան մեր բուն նյութին անցնելը՝ նշենք, որ ԻԱ. դարասկզբից Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչական բաժինն սկսել է «Արարատ»-ի ժառանգությունը՝ շարքի տպագրությունը, որի հատորներում մեկտեղվում-ամբողջացվում են Մայր Աթոռի միաբանների, նաեւ տարբեր հետազոտողների հոդվածներն ու հոդվածաշարերը՝ լույս ընծայված «Արարատ» ամսագրում: Այսկերպ հայագետներին առավել հասանելի է դարձել «Արարատ»-ի հարուստ շտեմարանից օգտվելը, մանավանդ որ հրատարակության պատրաստող-կազմողները հոդվածները խմբավորել-տեսակավորել են ըստ բնագավառների: Այս շարքով հրատարակված ժողովածուներից իրենց պատմահնագիտական խորն ընդգրկմամբ հիշատակելի են Աբել արք. Մխիթարյանի, Խաչիկ ծ. վրդ. Դադյանի, Արշակ Տեր-Միքեյլանի, Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյանի (Մեսրոպ Մագիստրոս),

Հուսիկ արք. Տեր-Մովսիսյանի, Երվանդ Տեր-Մինասյանի եւ այլոց մեծարժեք հրապարակումները՝ նվիրված հայոց պատմությանն ու մշակույթի տարբեր բնագավառներին:

Ս. Էջմիածնի միաբան Աբել արք. Մխիթարյանը, Գեւորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի (Քերեստեճյան՝ 1866–1882 թթ.) կաթողիկոսի հրամանով, 1868 թ. ստանձնել է «Արարատ» ամսագրի առաջին խմբագրի պաշտոնը: Իր բարենորոգչական եւ լուսավորչալ գործունեության ընթացքում Գեւորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցին նախաձեռնել է դեռեւս Սիմեոն Երեւանցի (1763–1780 թթ.) կաթողիկոսի հիմնած, բայց տեւական ժամանակ չգործող տպարանի աշխատանքների վերսկսումը, որը նպատակ ուներ ոչ միայն խթանելու կրոնագիտական, աստվածաբանական ու հայագիտական գրքերի հրատարակությունը, այլ նաեւ Մայր Աթոռի պաշտոնական պարբերականի լույս ընծայումը: Այսպես՝ 1868 թ. մայիսի 1-ից Գեւորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի տնօրինությամբ եւ Աբել արք. Մխիթարյանի խմբագրությամբ հրատարակվում է «Արարատ» ամսագիրը՝ «կրօնական, պատմական, բանասիրական եւ բարոյական գիտելեաց, ապագայում կիսամսեայ լրագիր դարձնելու նպատակով»¹: Ծագումով Վաղարշապատից Աբել արք. Մխիթարյանը 1870–1874 թթ. եղել է Մուղնիի Ս. Գեւորգ վանքի վանահայրը, վախճանվել 1876 թ. դեկտեմբերի 12-ին ու թաղվել Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցում²: Նրա ուղղանկյունաձեւ տապանաքարին հետեւյալ արձանագրությունն է. «Այս է տապան քաջ պատմաբանի եւ հնագիտի տեառն Աբելի արքեպիսկոպոսի՝ միաբանի Ս. Էջմիածնի, որ հանգեաւ ի Տէր, յամի 1876»³:

Բոլորովին վերջերս ««Արարատ»-ի ժառանգությունը» շարքով լույս տեսավ նաեւ «Եկեղեցական մատենագրություն» խորագրով մեծագիր երկհատորյակը, որում ամփոփված են «Արարատ»-ում տպագրված բնագրերը: Ինչպես առաջաբանում նկատում է ժողովածուն կազմողներից պատմական գիտ. դոկտոր Գեւորգ Տեր-Վարդանյանը՝ «...ժամանակի հայկական եկեղեցական-գիտական գրեթէ բոլոր պարբերականները («Բազմավէպ», «Սիոն», «Հանդէս Ամսօրեայ» եւ այլն) բնականաբար եւ ըստ հարկի նաեւ բնագրեր

¹ Մ. ԱՐԵՎՅԱՆ, Գեւորգ Դ. Մեծագործ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, աշխ. եւ ծանոթ.՝ Պ. Հովհաննիսյանի, Ս. Էջմիածին, 2014, էջ 81:

² Տէս ԱՐԵԼ ԱՐԷ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՅ, Երկերի ժողովածու, «Արարատ»-ի ժառանգությունը, Ա., կազմ.՝ Եզնիկ արք. Պետրոսյան, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 14: Մահախոսականը տես «Արարատ», 1876, ժԲ., էջ 466:

³ Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վաղարշապատ. վանքերը եւ վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 228, արձ. 482:

են հրատարակել. նրանց այդտեսակ տպագրությունների պատկերը մեզ ընդհանուր գծերով յայտնի է նոյն հանդէսների տպագիր եւ անտիպ մատենագիտություններով: Եւ այս իմացություն հենքի վրայ կարող ենք վստահօրէն ասել, որ քանակի, տեսակի, հետաքրքրությունների ընդարձակութեան եւ խորքի իմաստով առաջնութեան պատին ըստ ամենայնի Մայր Աթոռի «Արարատ» պաշտօնաթերթինն է»⁴: Զեռագրական հիմք ունեցող աղբյուրներից բացի, «Արարատ»-ի էջերում պահպանվել են նաեւ վիմագրական բազմաթիվ նյութեր՝ ինչպես սեպագրերի կամ բեւեռագրերի, այնպես եւ օտարալեզու ու հայերեն վիմագրերի վերաբերյալ: Այս իրողությունը նկատել է նաեւ Գեորգ Տեր-Վարդանյանը եւ երկհատորյակի առաջաբանում նշել է, որ իր կազմած «...ժողովածուի խնդիրը չհամարուեցին բնագրական ընդարձակ քաղուածքներ ունեցող ուսումնասիրությունները, բանահիւսական նիւթերը, վիմագրական եւ սեպագիր արձանագրությունները եւ, ընդհանրապէս, տեղագրական-նկարագրական նիւթերը»⁵:

Հայագետներին վաղուց հայտնի են ինչպես «Արարատ»-ի, այնպես եւ նրա լիրավ ժառանգորդ «Էջմիածին» ամսագրի մատենագիտությունները (վերջինս կազմված է մինչեւ 2008 թ. ներառյալ)⁶: Նշենք, որ այդ ժողովածուները՝ իբրեւ յուրօրինակ տեղեկատուներ, համալրված են տարաբնույթ ցանկերով՝ նաեւ անվանական եւ առարկայական: Այս ցանկերի միջոցով ընդհանուր պատկերացում ենք կազմում «Արարատ»-ի էջերում տպագրված նյութերի բովանդակության, ոլորտների եւ առհասարակ

⁴ Գեորգ Տեր-Վարդանյան, «Արարատ»ի բնագրական նկարագիրը, «Արարատ»ի ժառանգությունը», Թ., «Արարատ»ի բնագիրները, հտ. Ա., հրատ. պատր.՝ Սուսաննա Նահապետեան, դասակարգ., խմբ. եւ առաջ.՝ Գեորգ Տեր-Վարդանյանի, Ս. Էջմիածին, 2017, էջ 11:

⁵ Անդ, էջ 13:

⁶ Տէն «Մատենագիտություն «Արարատ» ամսագրի», կազմ.՝ Սեդա Կոծինյան, խմբ.՝ Սուրեն Քոլանջյան, Արթուր Հատիտյան, Ս. Էջմիածին, 1970 (7707 միավոր). «Մատենագիտություն «Էջմիածին» ամսագրի (1944-1973 թթ.)», կազմ.՝ Սեդա Կոծինյան, խմբ.՝ Արթուր Հատիտյան, Սուրեն Քոլանջյան, Ս. Էջմիածին, 1975 (5283 միավոր). «Մատենագիտություն «Էջմիածին» ամսագրի (1974-2008 թթ.)», կազմ.՝ Ս. Արարատ քհն. Պողոսյան, խմբ.՝ Գեորգ Տեր-Վարդանյան, Ս. Էջմիածին, 2012 (8239 միավոր): «Էջմիածին» ամսագրի մատենագիտության կազմամամբ նաեւ ավարտաճառեր են գրվել (տէն «Մատենագիտություն «Էջմիածին» ամսագրի (1974-1983 թթ.)», ավարտաճառ, կազմ.՝ Նշան սրկ. Հովհաննիսյան, Ս. Էջմիածին, 1997. «Մատենագիտություն «Էջմիածին» ամսագրի (1984-1988 թթ.)», կազմ.՝ Արման սրկ. Պողոսյան, Ս. Էջմիածին, 2007), հրատարակություններ են եղել «Էջմիածին» ամսագրի համարներում, այսպէս՝ Նշան սրկ. (հետագայում՝ Տ. Խորեն աբեղա) Հովհաննիսյանի կազմած մատենագիտությունը հրատարակվել է 1997-1998 թթ. համարներում, իսկ Անդրանիկ Զեյթունյանը հրատարակել է «Էջմիածին» ամսագրի 17 տարվա՝ 1984-2000 թթ. մատենագիտությունը (մանրամասն տէն Գեորգ Տեր-Վարդանյան, Մուտք, «Մատենագիտություն «Էջմիածին» ամսագրի (1974-2008 թթ.)», էջ 6, ծանոթ. 3, 5):

հոգվածագիրներին հետաքրքրությունների վերաբերյալ: «Արարատ»-ի մատենագիտության առարկայական ցանկում Սեդա Կոծինյանն առանձնացրել է արձանագրագիտական 52 միավոր նյութ (որոշ միավորներ այլ խորագրերի ներքո են՝ «Տապանագրեր», «Կոմիտաս կաթողիկոս» եւ այլն)⁷: Ուսումնասիրելով խնդրո առարկա միավորների բովանդակությունը՝ պետք է արձանագրել հետեւյալը.

ա. Սեպագրերը կամ բեւեռագրերը «Արարատ»-ի էջերում. «Արարատ»-ի էջերում հրատարակվել են երեք տասնյակից ավելի հաղորդումներ նորահայտ սեպագրերի կամ բեւեռագրերի վերաբերյալ: Դրանցից մեկ տասնյակից ավելին հայտնաբերել ու հայագետների դատին է հանձնել Ս. էջմիածնի միաբան Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը, որի հետաքրքրությունների շրջանակն ընդարձակ էր՝ սեպագրերից մինչեւ հայերեն վիմագրեր, ձեռագրեր, ժողովրդական բանահյուսություն, հնագիտություն եւ այլն: Մեսրոպ Սմբատյանցի՝ «Արարատ»-ում տպագրած հաղորդումներն ու հոգվածները լավագույնս բնութագրում են հնասեր հոգեւորականի հետաքրքրությունները: Հայ իրականության մեջ դեռեւս նոր սկզբնավորվող սեպագրագիտության զարգացման գործում նրա դերն անուրանալի է: Արմավիրից⁸, Ցոլակերտից (Սուրմալուի գավառ)⁹, Երվանդակերտից¹⁰, Շահրիար¹¹, ինչպես նաեւ Շիրակի Ղուլիջան (ներկայիս Սպանդարյան)¹²,

⁷ Տե՛ս «Մատենագիտություն «Արարատ» ամսագրի», էջ 222:

⁸ Տե՛ս ՄԵՍՐՈՎ ԿՐԳ. ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ, *Խմբագրութեան «Արարատ» ամսագրոյ, «Արարատ», 1869, Ժ. (թիւ 6), էջ 135-138*: Հաղորդումը նվիրված է Հայաստանի երբեմնի մայրաքաղաք Արմավիրի բլրի գագաթից Մեսրոպ Սմբատյանցի հայտնաբերած սեպագրին բաղկացած 13 տողից: Նա նշում է, որ դեռեւս 1862-1863 թթ. Նոր Բայազետի Աղամխան, Ալիշալու, Կոտայքի էլար (ներկայիս Աբովյան) բնակավայրերից հաջողվել է վավերացնել մի քանի սեպագիր, ուստի հարկ է համարել հաղորդագրություն հղել «Արարատ» պատվական ամսագրի խմբագրությանը՝ ի լուր ուսումնասեր անձանց: «Արմավիրեան երկրորդ արձանագիր» (ստորագրված՝ Մ. Ե. Ս. [Մեսրոպ եպս. Սմբատեանց]), «Արարատ», 1880, Ա., էջ 27-28. «Արմավիր եւ նոր բեւեռագիրներ յԱրմավիր», «Արարատ», 1881, ԺԱ., էջ 602-603. «Խմբագրութեան «Արարատ» ամսագրոյ. [Արմավիրեան նոր բեւեռագրի մասին]», «Արարատ», 1886, Ա., էջ 25-27. «Արմավիրի ԺԱ. արձանագիրն աղիւսի վերայ. Բազմարդին խմբագրութեան «Արարատ» ամսագրոյ», «Արարատ», 1895, Թ., էջ 348:

⁹ Տե՛ս ՄԵՍՐՈՎ ԿՐԳ. ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ, *Ցոլակերտի արձանագիրը. Ստորագրութիւն Ցոլակերտ, Երուանդաշատ, Երուանդակերտ եւ Բագարան քաղաքացն Հայաստանի, «Արարատ», 1870, Բ. (թիւ 10), էջ 248-251, Գ. (թիւ 11), էջ 272-274*:

¹⁰ Տե՛ս ՄԵՍՐՈՎ ԿՐԳ. ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ, *Նորագիտ սեպածեւ արձանագրութիւն. Երուանդակերտի արձանագիրն գտնուած 1895 թուին, «Արարատ», 1895, Զ., էջ 204-206*:

¹¹ Տե՛ս ՄԵՍՐՈՎ ԿՐԳ. [ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ], *Նամակ խմբագրութեան «Արարատ» ամսագրոյ. [Արձանագիր Շահրիար գիւղի], «Արարատ», 1896, ԺԱ., էջ 512-513*:

¹² Տե՛ս ՄԵՍՐՈՎ ԿՐԳ. ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ, *Խմբագրութեան «Արարատ» ամսագրոյ. Արձանագիր Ղուլիջան գեղջ Շիրակայ, «Արարատ», 1884, Ա., էջ 18-22*:

Սուրմալուի Փանիկ¹³ գյուղերից եւ այլ վայրերից հայտնաբերված սեպագրերը մշտապես զբաղեցրել են հոգեւորականի միտքը, եւ նա վերջիններս վերծանելու ուղիներ է որոնել: «Բազմավէպ»-ի հոգվածագիրներից Խ. Հովհաննիսյանը նշում է, որ 1862 թ. Վանի բեւեռածեւ արձանագրություններն առաջին անգամ Արմավիր մայրաքաղաքի տեղում գտավ այն ժամանակ դեռեւս վարդապետ Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը, որը «...մինչեւ այժմ եւս շարունակում է որոնել եւ աշխարհ հանել այս նիւթերը՝ լոյս ընծայելով այդ ամենը Ս. Էջմիածնում հրատարակուող «Արարատ» ամսագրում: Արեւմտեան ուսումնականները երախտագիտութեամբ օգուտ էին քաղում նորա հրատարակած բնագիրներից, թէպէտ եւ շատ անբաւարար էին համարում»¹⁴: Հայաստանի բեւեռագիտության ձեւավորման գործում Մեսրոպ արք. Սմբատյանցի դերը կարեւորել է նաեւ Հր. Աճառյանը¹⁵, իսկ Արարատյան հայրապետական թեմի երկարամյա փոխանորդ Վահան վրդ. Գալամբարյանը (հետագայում՝ Տերյան) իրավացիորեն նշում է, որ «...հայ պատմաբանասիրական գրականության մեջ Սմբատյանի անունը անխզելիորեն կապված է Կովկասում բեւեռագիր արձանագրությունների հավաքման եւ հրատարակության շնորհակալ աշխատանքի հետ... [նա], այդ բոլորն ի մի բերելով, կազմել է «Բեւեռագրութիւն Արարատեան նահանգի» անունով արժեքավոր աշխատությունը, որի համառոտ ռուսերեն թարգմանությունը հրատարակել է Մոսկվայի Կայսերական հնագիտական ժողովը 1895 թվականին»¹⁶:

Մեսրոպ արք. Սմբատյանցի վիճազրագիտական գործունեությանն էր նվիրված վիճազրագետ Սուսաննա Ադամյանի՝ վերջերս պաշտպանած ատենախոսությունը¹⁷, որի շրջանակում նա հատուկ անդրադարձել է նաեւ սեպագրերի հավաքչական աշխատանքներին: Իր հոգվածներից մեկում Ս. Ադամյանը նշում է, որ Մեսրոպ արք. Սմբատյանցի տպագիր եւ անտիպ աշխատություններում, բացի հայերեն վիճագրերից, պահպանվել են հայագիտության համար աղբյուրագիտական մեծ

¹³ Տէս ՄԵՍՐՈՎ ԵՊՍ. ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ, Խմբագրութեան «Արարատ» ամսագրոյ, «Արարատ», 1885, Թ., էջ 416:

¹⁴ Խ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Բեւեռագիր արձանագրութիւններ Ռուսաց Հայաստանում, «Բազմավէպ», 1897, ապրիլ, էջ 162:

¹⁵ Տէս Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայոց գրերը, Երեւան, 1984, էջ 398:

¹⁶ ՎԱՀԱՆ ՎՐԴ. ԳԱԼԱՄԲԱՐՅԱՆ, Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյան, «Էջմիածին», 1958, Բ.-Գ., էջ 37-38:

¹⁷ Տէս Ս. ԱԳԱՄՅԱՆ, Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի վիճագրագիտական գործունեությունը, պատմական գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, գիտ. ղեկավար՝ Գր. Գրիգորյան, Երեւան, 2017:

արժեք ներկայացնող ավելի քան երեք տասնյակ սեպագիր եւ այլալեզու արձանագրություններ¹⁸:

Նշենք, որ բացի Մեսրոպ արք. Սմբատյանցից, «Արարատ»-ի էջերում սեպագրերի վերաբերյալ հրապարակումներ ու գրախոսություններ ունեն Ս. Էջմիածնի միաբան Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը («Միաբան» մականվամբ)¹⁹, Եղիշե վրդ. Մուրադյանը (ռուսերենից թարգմանել է Մ. Վ. Նիկոլսկու աշխատությունը)²⁰, դոկտոր Ա. Մորդմանը²¹, գերմանացի Բելքը²², Խաչիկ վրդ. Դադյանը²³, Կարապետ Բասմաջյանը²⁴, Հրաչյա Աճառյանը²⁵, Հուսիկ արք. Տեր-Մովսիսյանը²⁶ եւ այլք:

¹⁸ Տե՛ս Ա. ԱՂԱՄՅԱՆ, *Սեպագիր եւ այլալեզու աղբյուրները Մեսրոպ արք. Սմբատյանցի աշխատություններում, «Մերձավոր Արեւելք. պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ» հոգվածների ժողովածու*, V, Երեւան, 2008, էջ 169–170:

¹⁹ Տե՛ս ՄԻԱԲԱՆ [Գալուստ Տեր-Մկրտչյան], Արմավիրեան նոր բեւեռագիր, «Արարատ», 1892, Ե., էջ 423–427. նույն հեղինակի՝ «Սարգարապատի բեւեռագրի վերծանութիւնը», «Արարատ», Է., էջ 663–665. «Ուրարտեան բեւեռագրերի լեզուն», «Արարատ», 1893, ԺԱ., էջ 923–934:

²⁰ «Վանի թագաւորների՝ Ռուսաստանի սահմաններում գտնուած սեպածեւ արձանագրութիւնները» (իսկական անդամ Մ. Վ. Նիկոլսկու), թարգմ.՝ Եղիշե վրդ. Մուրադեան, 1893, «Արարատ», Ը., էջ 745–764. «Տեսութիւն Ուրարտուի (Արարատեան աշխարհի) պատմութեան ըստ Ասորեստանի եւ Վանի աղբիւրների», Թ.-Ժ., էջ 852–865, ԺԱ., էջ 935–949, ԺԲ., էջ 987–996:

²¹ Տե՛ս ՏԷՐԹԵՐ ՄՕՐԹՄԱՆ, Վանայ սեպածեւ արձանագրութիւնները, «Արարատ», 1872, Ա., էջ 43–44, Բ., էջ 81–85: Այնուհետեւ շարունակվում է «Հայաստանի նախկին յիշատակարանը» շարքով՝ ըստ ծանոթագրութեան. տե՛ս «Արարատ», 1872, Դ., էջ 152–159, Ե., էջ 192–197, Զ., էջ 245–248:

²² Գերմանացի Բելքի՝ իր ուսուցչապետ Ռուդոլֆ Վիրխովի հանձնարարականով այցելությունները Հայաստան բավական ուշագրավ մանրամասներ են պարզում: Ըստ դրանց՝ նա եղել է հիմնականում Արեւմտյան Հայաստանում, հայտնաբերել 20 նոր սեպագիր, լուսանկարել հայերեն ու ասորերեն վիմագրեր, տեսել հայերեն բազմաթիվ ձեռագրեր Աղթամարում, կի՛մ անապատում, Վարազավանքում: Ձեռագրերի կազմում հիշատակում է 3-ը, որոնք բովանդակում են Մովսես Խորենացու Պատմագիրքը. [Խմբագրական], «Արարատ», 1891, ԺԲ., էջ 678–679:

²³ Տե՛ս «Զուարթնոց եկեղեցու պեղումները», [Հաղորդագրութիւն], «Արարատ», 1900, Ը.-Թ., էջ 380–381:

²⁴ Տե՛ս Կ. ԲԱՍՄԱՋՅԱՆ, Զուարթնոց եկեղեցու բեւեռածեւ արձանագրութիւնը, «Արարատ», 1901, Դ., էջ 225–226: Ծանոթագրված է, որ բնագիրը հրատարակվել է «Արարատ»-ի 1900 թ. Ը.-Թ. միացյալ համարում [էջ 380]:

²⁵ Տե՛ս ՀՐ. ԱՃ[ԱՌԵԱՆ], Ասորեստանեայ եւ պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ նոցին քաղուածք, որոնք նաիրի-Ուրարտու աշխարհին պատմութեան կը վերաբերին (թարգմ.՝ Յովսէփ վրդ. Սանտալճեան, Վիեննա, 1901), «Արարատ», 1902, Գ.-Դ., էջ 343–345:

²⁶ Տե՛ս ՅՈՒՍԻԿ ԱՐՔ. [ՏԷՐ-ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ], Դալի-Բաբայի սեպագիր արձանագրութիւնը, «Արարատ», 1910, Բ., էջ 189–192. նույն հեղինակի՝ «Աղլի դաշտի սեպածեւ արձանագրութիւն», «Արարատ», 1910, Զ., էջ 576–577: Վերահրատարակվել է հեղինակի հոգվածների ընդհանուր ժողովածուում՝ «Արարատ»-ի ժառանգությունը» շարքով. տե՛ս ՀՈՒՍԻԿ ԱՐՔ. ՏԵՐ-ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ, Երկերի ժողովածու, «Արարատ»-ի ժառանգությունը», Բ., հրատ. պատր.՝ Եզնիկ արք. Պետրոսյանը, ներած. եւ ծանոթ.՝ Ավագ Հարությունյանի, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 539–543:

բ. Օտարալեզու վիմագրերը «Արարատ»-ի էջերում. «Արարատ»-ի վիմագրագիտական նյութերի կազմում հիշատակելի են նաեւ Կեսարիայից հայտնի Հաթյան կամ հեթիթական, այսինքն՝ հնագույն նշանագրերով արձանագրությունը (Ք. ա. Ձ. դար)²⁷, Տրդատ Գ. արքայի (287-330 թթ.) հունարեն վիմագիրը²⁸, ինչպես նաեւ երկլեզվյան՝ Սեմիրեշիայում գտնված 1323 թ. հայ-ասորերեն արձանագրությունը²⁹։ Հունարեն արձանագրությունը 1908 թ. առաջին անգամ Ապարանում՝ «մի գիւղացու դրան առաջ», տեսել է Գարեգին Հովսեփյանը, այնուհետեւ Տիխոնովի հետ գնացել, լուսանկարել, չափագրել է այն ու փոխադրել Մայր Աթոռի թանգարան։ Ն. Մառի եւ Յ. Սմիռնովի հանձնարարությամբ 1911 թ. վիմագիրն ուսումնասիրել է Մ. Ռոստովցեւը՝ վերագրելով Տրդատ Գ.-ին՝ ըստ այդմ թվագրելով Գ.-Դ. դդ.։

Ինչ վերաբերում է երկլեզվյան հայերեն եւ ասորերեն վիմագրին, ապա, ինչպես հոգվածագիրն է նշում, այն հայագիտությունը հայտնի է դեռեւս Ն. Մառի ընթերցմամբ, ըստ որի՝ ներկայիս Ղազախստանի Հանրապետության Սեմիրեշիայի շրջանից հայտնի այս երկլեզվյան գրի ասորերեն մասը հետեւյալն է. «Սա Յովհան Հայոց եպիսկոպոսի գերեզմանն է», կենտրոնում խաչ է քանդակված, թեւերի անկյուններում Տ(Է)Ր, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ, Յ(ԻՍՈՒ)Ս, Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս, ապա նույնաբովանդակ հայերեն վիմագիրը՝ «Տէր Յովհան Հայոց եպիսկոպոս, ի թվին Հայոց էՃՀԲ. (1323) գրեցաւ յիշատակարան»։

գ. Հայերեն վիմագրերը «Արարատ»-ի էջերում. Մեծ արժեք ունեն նաեւ «Արարատ»-ի հայերեն վիմագրերը։ Հայ վիմագրությամբ հետաքրքրված հեղինակները հիմնականում Մայր Աթոռի միաբաններն էին, որոնք իրենց ճանապարհորդությունների եւ տարբեր վանքերում առաջնորդության ընթացքում ընդօրինակել ու վերծանել են մեր միջնադարյան պատմության համար հավաստի սկզբնաղբյուրներ համարվող մեսրոպատառ քարեղեն վավերագրերը։ Այս շարքում նշելի են

²⁷ Տե՛ս ՏՐԴԱՏ եղ. ՊԱՆԵԱՆ, Նախակիրիկեան-Հաթեան նոր արձանագրութիւն մը ի Կեսարիա, «Արարատ», 1900, Ձ., էջ 298-300։ Հաթյան նշանագրերի ուսումնասիրման ամենից հաջող փորձերը գերմանացի գիտնական Ենսենինն են. այդ մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Հրաչյա Աճառյանը (տե՛ս Հ.Ր. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայոց գրերը, Երեւան, 1984, էջ 393-397)։

²⁸ Տե՛ս ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ. [ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ], Հայագիտական այլ եւ այլք. Տրդատի յունարէն արձանագրութիւնը, «Արարատ», 1915, Բ.-Գ., էջ 211-219։

²⁹ Տե՛ս ՖԻՄԻ, Սեմիրեշիայում գտնուած գերեզմանաքարը 1323 թուականի հայերէն եւ ասորերէն արձանագրութիւնով, «Արարատ», 1895, Ա., էջ 22։

Աբել արք. Մխիթարյանցի³⁰, Ստեփանոս վրդ. Մխիթարյանցի³¹, Ռոստոմ բեգ Երզնկյանցի³², Խաչիկ վրդ. Դադյանի³³, Գարեգին վրդ. Հովսեփյանի³⁴, Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյանի³⁵ եւ ուրիշների վիճադրագիտական ուշագրավ ուսումնասիրությունները՝ նվիրված Հոռոմոսի, Մարմաշենի, Գեղարդի, Հաղբատի, Արտազի Ս. Թադեոս առաքյալի, Ս. Հռիփսիմեի, Տաթևի եւ մի շարք այլ վանքերի ու եկեղեցիների տեղագրությանը եւ վիճական արձանագրություններին: Հատկանշելի է նաեւ Ուկրաինայի Սիմֆերոպոլ քաղաքի մոտակա Զուրգուն գյուղից՝ շինարարական աշխատանքների ընթացքում գտնված արձանագիր տապանաքարի մասին Վարդան Բաբիյանի հրապարակումը, որը գրախոսություն է այդ նույն արձանագրության նախորդ վերծանության վերաբերյալ³⁶: Առաջին հրատարակիչը Խ. Քուչուկ-Հովհաննիսյանն է, որը 1909 թ. եղել է Թեոդոսիայում, ընդօրինակել եւ վերծանել 1588 թ.

³⁰ ԱԲԷԼ ԱՐՔ. [ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ], Պատմական տեղեկությունք գնաստատությունէ Հոռոմոսին վանաց ի Շիրակ, «Արարատ», 1870, Ա. (թիւ 9), էջ 220-222, Բ. (թիւ 10), էջ 244-248, Գ. (թիւ 11), էջ 269-272, Դ. (թիւ 12), էջ 297-302. «Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ վանացն ի Շիրակ», «Արարատ», 1870, Ե. (թիւ 1), էջ 9-13. «Տեղագրութիւն Հոգեվանք կոչեցեալ [Եւ այլ] վանաց, որ ի հարաւային եզր գաւառին Շիրակայ», «Արարատ», 1870, Զ. (թիւ 2), էջ 45-47. «Ստորագրութիւն եկեղեցեաց ինչ յոտն Արագածու [Կաթողիկէ Թալնայ, Մաստարայ, Զարննի գիւղ եւ այլք]», «Արարատ», 1870, Ը. (թիւ 4), էջ 121-124. «Եկեղեցիք Վաղարշապատ քաղաքի [ա. Կաթողիկէ եկեղեցի Սուրբ Էջմիածին, բ. Եկեղեցի Սրբոյն Հռիփսիմեայ, գ. Եկեղեցի Սրբոյն Գայիանեայ, դ. Շողակաթ անուանեալ եկեղեցի տկար կուսին, ե. Եկեղեցի Սուրբ Գրիգորի ասացեալ յԱռապարին]», «Արարատ», 1874, Ժ., էջ 361-365, ԺԱ., էջ 410-419, ԺԲ., էջ 441-445, 1875, Ա., էջ 15-19, Բ., էջ 54-60, Գ., էջ 91-93:

³¹ ՏԷՄ [ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎՐԴ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ], Տեղագրութիւն Այրիվանուց եւ արձանագրութիւնքն, «Արարատ», 1871, Ե. (թիւ 1), էջ 17-22, Զ. (թիւ 2), էջ 90-94:

³² ՏԷՄ ՌՈՍՏՈՄ (ՌՈՍՏԱՄ) ԲԷԿ ԵՐԶՆԿԵԱՆՑ, Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ աշխարհահռչակ վանից Սրբոյ Նշանի, «Արարատ», 1886, Ժ., էջ 444-455, ԺԱ., էջ 493-499, ԺԲ., էջ 518-532, 1887, Ա., էջ 27-37, Բ., էջ 68-76, Դ., էջ 168-174, Ե., էջ 213-226, Զ., էջ 256-273, Է., էջ 300-315, Ը., էջ 349-364:

³³ ՏԷՄ Խ. Վ. (ԽԱԶԻՎ ՎՐԴ. ԴԱԴԵԱՆ), Համառօտ նկարագիր Շաւարշան-Արտազ գաւառի Ս. Թադեոս առաքելոյ վանքի, «Արարատ», 1898, Ա., էջ 38-40, Բ., էջ 89-91:

³⁴ ՏԷՄ ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ. ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ, Կոմիտաս կաթողիկոսի մի նոր արձանագրութիւն, «Արարատ», 1898, Ժ., էջ 441-442: Ս. Հռիփսիմե վանքի նորահայտ արձանագրությունները (մեկը՝ է. դար, մյուսը՝ 1296 թ.), որոնք ի հայտ են եկել Մկրտիչ Ա. Խրիմյան հայրապետի օրոք (1892-1907 թթ.) իրականացված նորոգչական աշխատանքների ընթացքում, առաջին անգամ հրատարակվել են «Արարատ»-ում (նկ. 1, 2). վիճադրերի վերծանության վերջին հրատարակությունը տես Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վաղարշապատ. վանքերը եւ վիճական արձանագրությունները, էջ 249, արձ. 502, էջ 251, արձ. 503, էջ 267, արձ. 528:

³⁵ ՏԷՄ ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՍ. [ՏԵՐ-ՄՈՎՍԵԱՆ], Արձանագրութիւններ Տաթևի վանքի եւ շրջակայքի, «Արարատ», 1918, Դ.-ԺԲ., էջ 204-225:

³⁶ ՏԷՄ Ա. ԲԱԲԻԵԱՆ, Հայերէն հին արձանագրութիւնը Սիմֆերոպոլում, «Արարատ», 1910, ԺԲ., էջ 1194-1195: Տապանագիրը մանկահասակ տղայի մահվան մասին է գուժում, որը «... յետ ծննդեան աւուրց Ի. (20)-ի, գնա մտնէ հող տապանի»:

վիմագիր, 1512 թվակիր դռան արձանագրություն, նաեւ՝ իր ժամանակ արդեն Տավրիկյան դիվանական հանձնաժողովի Հնադարանում գտնվող տապանագիր³⁷:

Նկատենք, որ վկայակոչված հրապարակումներից շատերը «Արարատ»-ի ժառանգությունը» շարքով վերահրատարակվել են իրենց հեղինակների աշխատություններն ամբողջացնող ժողովածուներում³⁸, իսկ մի քանիսն առավել վաղ՝ առանձին գրքերով³⁹:

դ. Վիմագրերի վերծանության սկզբունքը «Արարատ»-ում. «Արարատ»-ում տպագրված վիմագրագիտական ուսումնասիրություններն առանձնացնելիս եւ նրանց հեղինակների մասին խոսելիս կարելու է նաեւ համեմատական վերլուծության միջոցով ցույց տալ վիմագրերի «արարատյան» եւ հետագա՝ ասենք «դիվանական» վերծանությունների տարբերությունները:

³⁷ Տե՛ս «Մատենախօսություն» (ստորագրված՝ Յ. Ա. Ե.), «Արարատ», 1910, Ա., էջ 93-95: Ինչպես 1588 թվակիր վիմագիրը, այնպես եւ Չուրգունի տապանագիրը ԴՀՎ մատենաշարում հետագայում վերահրատարակել է վիմագրագետ Գր. Գրիգորյանը, սակայն, անձանոթ լինելով Բեդիյանի գրախոսականին՝ տապանագիրը վերահրատարակել է՝ հետեւելով Քուչուկ-Հովհաննիսյանի սխալաշատ վերծանությանը (ԴՀՎ, պրակ VII, Ուկրաինա, Մոլդովա, կազմ.՝ Գր. Գրիգորյան, Երեւան, 1996, էջ 83, արձ. 150, էջ 149, արձ. 395):

³⁸ Տե՛ս Աբել ԱՐՔ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ, Երկերի ժողովածու, «Արարատ»-ի ժառանգությունը», Ա., կազմ.՝ Եղնիկ արք. Պետրոսյանը, էջ 63-142: Աբել արք. Մխիթարյանցի տեղագրական աշխատությունները վկայված են նաեւ ԴՀՎ մատենաշարի համապատասխան հատորում (ԴՀՎ, պրակ X, Շիրակի մարզ, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարյան, Երեւան, 2017). ԽԱԶԻԿ Ս. ՎՐԳ. ԴԱՏԵԱՆ, Երկերի ժողովածու, «Արարատ»-ի ժառանգությունը՝ Գ., կազմ.՝ Ն. Պետրոսյանը, առաջ.՝ Ա. Ղազիյանի, Ս. էջմիածին, 2007, էջ 40-53: Խաչիկ վարդապետի վիմագրական ընդօրինակություններից հետագայում՝ Արտազի Ս. Թադեոս վանքի վիմագրերը հրատարակելիս, օգտվել է նաեւ ճարտ. դոկտոր Արմեն Հախնազարյանը (տե՛ս Ա. ՀԱՆԱԶԱՐՅԱՆ, Արտազի երեք վանքերը, ՀՀՈՒ հիմնադրամի ուսումնասիրություններ, գ. ԺԵ., Երեւան, 2012, էջ 157-174). ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ՏԷՐ-ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ (ՄԵՍՐՈՊ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ), Յօդուածների ժողովածու, «Արարատ»-ի ժառանգությունը», է., հրատ. պատր.՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանը եւ Սուսաննա Նահապետեանը, Ս. էջմիածին, 2009, էջ 279-297: Գ. Տէր-Վարդանյանը ծանոթագրում է, որ այստեղ ներկայացված 45 վիմագրերից շատերը հետագայում հրատարակվել են նաեւ ԴՀՎ համապատասխան պրակում, սակայն ինչպես այս հոդվածը, այնպես եւ Մեսրոպ Տէր-Մովսիսյանի գիրքը (Երուսաղեմ, 1938) օգտագործված չեն (ԴՀՎ, պրակ II, Գորիսի, Սիսիանի եւ Ղափանի շրջաններ, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարյան, Երեւան, 1960):

³⁹ Տե՛ս «Ստորագրություն հուշակալու մեծի ուխտին Այրիվանաց Սրբոյ Գեղարդայ՝ հանդերձ պատմական ծանօթութեամբ», աշխատ.՝ Ստեփաննոս վրդ. Մխիթարեանց, Վաղարշապատ, 1873. «Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ աշխարհահռչակ վանից Սրբոյ Նշանի», գործ՝ Ռոստոմ բեգ Երզնկեանց Հաղբատեցւոյ, Վաղարշապատ, 1886: Հետագայում Հաղբատավանքի վիմագրերը, գիտական ու ամփոփ աշխատություններ, հրատարակել է հնագետ-վիմագրագետ Կարո Ղաֆադարյանը՝ վկայակոչելով նաեւ Ռոստոմ Երզնկյանցի հիշյալ աշխատությունը (Վ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ, Հաղբատ. ճարտարապետական կառուցվածքները եւ վիմական արձանագրությունները, Երեւան, 1963): Ավելի ուշ այն հիշատակված է նաեւ ԴՀՎ մատենաշարի համապատասխան պրակում (ԴՀՎ, պրակ IX, Լոռու մարզ, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Սաղումյան, Երեւան, 2012):

Զմոռանանք, որ «Արարատ»-ի տպագրության տարիներին եւ առավել վաղ հրատարակվել են տեղագրական-նկարագրական բնույթի բազմաթիվ աշխատություններ, ավելին՝ «Արարատ»-ի հոգվածագիրներից շատերը տեղագիրներ էին, որոնք իրենց տարաբնույթ հրապարակումներով հանդես էին գալիս նաեւ Մայր Աթոռի պարբերականում: Այստեղից հետեւություն, որ «Արարատ»-ում տպագրված վիմագրերը տրամաբանորեն պետք է հեռու լինեն արձանագրությունների գիտական հրատարակության այն չափանիշներից, որոնք նախորդ դարասկզբին սահմանեցին ականավոր հայագետներ Նիկողայոս Մառն ու նրա աշակերտ, ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին⁴⁰: Նրանց մշակած սկզբունքներով հետագայում վիմագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանն սկսեց «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի հրատարակությունը: Ասվածն առավել պատկերավոր ընկալելու համար բերենք մի քանի օրինակ. Հաղբատավանքի վիմագրերի նախընթաց հրատարակություններին անդրադառնալով Կ. Ղաֆազարյանը՝ իբրեւ Հաղբատի վիմագրերի վեցերորդ հրատարակիչ, հիշատակում է պաշտոնաթող զինվորական, ծագումով հաղբատեցի Ռոստոմ բեկ Երզնկյանցի անունը, որի՝ գրաբարով գրված աշխատությունը նախապես լույս է տեսել «Արարատ»-ի էջերում, ապա՝ առանձին գրքով: Հաղբատից 162 արձանագրություն բովանդակող աշխատությունը, որը վիմագրերի քանակով գերազանցում էր իր նախորդներին՝ Սարգիս Զալալյանցի եւ Հովհաննես Ղրիմեցու հրատարակած վիմագրերին, այդուհանդերձ, զերծ չէր թերություններից, մասնավորապես՝ «Ռոստոմ բեկ Երզնկյանցը եւս իր առաջադրած խնդիրները հետեւողականորեն չի կատարել: Բոլոր արձանագրությունները չեն, որ նա ընդօրինակել է, թեեւ այդ նպատակն է հետապնդել: Նա եւս ընտրություն է կատարել, եղծվածները եւ դժվարիմացները չի արտագրել, եւ բացի այդ, ուղղագրությունը փոխելով՝ հեռացել է բնագրից, հետեւապես՝ Երզնկյանցի ժողովածուն եւս ստույգ չենք կարող համարել»⁴¹:

Վկայակոչենք Հաղբատավանքի փոքր գավթի արեւմտյան պատի վիմագրերից մեկը.

«Կաման Աստուծոյ ես Իվանէ քաղաքացի մեծ յուսով միաբանեցայ տանս Հաղբատայ եւ ընծայեցի ըստ իմ կարի արդիւնս. Տէր Համագասպ

⁴⁰ Վիմագրերի վերծանության գիտական նոր սկզբունքների մասին մանրամասն տե՛ս Ս. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ, Հայկական վիմագրություն, ԴՉՎ, պրակ 1, կազմ.՝ Հ. Օրբելի, Երեւան, 1966, էջ XV-XXIX:

⁴¹ Կ. ՂԱՖԱԳԱՐՅԱՆ, Հաղբատ. ճարտարապետական կառուցվածքները եւ վիմական արձանագրությունները, էջ 103:

եւ միաբանքս ետուն ինձ պատարագ ի տաւնի Պետրոսի, որք կատարեն աւրհնին յԱստուծոյ»⁴²:

Արձանագրութեան վիճաբարագիտական արդի պահանջներին հարիր վերծանությունը Կարո Ղաֆադարյանինն է, որը հետագայում վերահրատարակվել է ԴՀՎ-ում:

ՄԱՍՄԱՆՆԻ՝ ԱՅԵՄ ԻԻԱՆԷ ԱՂԱԳ՝ ՔԱՂԱՔԱՅԻ, ՄԵԾ ՅՈՒՍՈՎ ԵԿՑԻ՝

Ի ՄԲ ՎՂԱՆՍ ՀԱՂԲԱՏԱ ԵՒ ԸՆԾԱՆՅԵՑԻ ԸՍՏ ԻՄ ԿԱՐԻ ԵՒ ՏՐ՝ ՀԱՄ-

ԱԶՂԱՍՊ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ԷՏՈՒՆ ԻՆՁ :Գ: (Յ) ՊԱՏԱՐԱԳ Ի ՏԱԽՆԻ՝

Ն՝ ՊԵՏՐՈՍԻ ԵՒ ԱԲԻՍՈՂՈՄԱ: ՈՐՔ ԿԱՏԱՐԵՆ՝ ԱՒՐՀՆԻՆ ՅԱՅՑ՝:

Միեւնույն արձանագրութեան երկու տարբեր ընդօրինակությունների համեմատութիւնը լավագոյնս պարզում է վերծանութեան տարբերութիւնը: Եթե առաջինը վերծանված է առանց հատուկ նշելու տառերի սղումների, տողերի սահմանները, կետադրական նշանները եւ որոշակիորեն խմբագրված է ընդօրինակողի կողմից, ապա երկրորդ տարբերակում Կ. Ղաֆադարյանը հարազատ է մնացել բնագրին՝ վերծանութիւնը նույն բնագրի նմանութեամբ տրված է գլխատառերով, կետադրված է, հատուկ պայմանական նշաններով վերականգնված են բոլոր սղումներն ու վնասված տառերը, պահպանված են նաեւ տողերի սահմանները եւ, որ ամենակարեւորն է, նրա գրքում վերծանութեանը կից են վիճաբարի գրչանկարն ու լուսանկարը:

Նույնն է Աբել արք. Մխիթարյանցի՝ Շիրակի վանքերին նվիրված հոդվածաշարում, երբ վիճաբարը դարձյալ հրատարակված են որոշ տարբերություններով ու խմբագրված: Մարմաշենի վանքի գլխավոր տաճարի հյուսիսային ավանդատան մուտքի վերնամասի արձանագրութիւնն այսպէս է սկսվում՝

ԵՄ՝ ՏՐ ԳՐԻԳՈՐ, ԵՂԱԽՐՈՐԴԻ ՏՆ ՍԱՐԳՍԻ ԵՏՈՒ ԶԻՄ ՄԲ ՆՇԱՆՍ Ի ՄԲ ՈՒԽՏՍ ՄԱՐՄԱՇԻՆԻ⁴⁴...

Աբել արք. Մխիթարյանցի վերծանութիւնը հետեւյալն է՝ «Ես՝ տէր Գրիգորս, տեառն Սարգսի ետու զիմ սուրբ նշանս ի սուրբ ուխտս Մարմաշինի...»⁴⁵:

Չնայած վերծանութիւններում առկա նմանօրինակ տարբերութիւններին՝ «Արարատ»-ի եւ, ընդհանրապէս, ԺԹ. դարի տեղագրական գրականութեան շնորհիվ բազմաթիվ վիճաբարեր կորստից փրկվել եւ մեզ են

⁴² «Արարատ», 1887, Ա., էջ 37:

⁴³ Կ. ՂԱՖԱԳԱՐՅԱՆ, Հաղբատ, էջ 200, արձ. 67, ԴՀՎ, IX, էջ 186, արձ. 349:

⁴⁴ ԴՀՎ, X, էջ 97, արձ. 139:

⁴⁵ «Արարատ», 1870, Ե. (թիւ 1), էջ 13:

հասել միայն այդ հրատարակություններով: Օրինակ՝ ԴՉՎ երկրորդ պրակում, որն ընդգրկում է ներկայիս ՀՀ Սյունիքի մարզի Սիսիանի, Գորիսի եւ Կապանի շրջանները, Տաթևի վանքի մի շարք վիմագրեր չեն ընդգրկվել, մինչդեռ նախորդ դարասկզբին Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյանը Տաթևի վիմագրերին նվիրված մի հոդված է հրատարակել «Արարատ»-ում, որտեղ առկա են ԴՉՎ-ից դուրս մնացած վիմագրեր: Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյանի աշխատությունների՝ «Արարատ»-ի ժառանգությունը կազմելիս այս հանգամանքը նկատել է Գեորգ Տեր-Վարդանյանը եւ նշել ԴՉՎ-ից դուրս մնացած, բայց Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյանի հրատարակած 13 վիմագրերի կարգային համարները⁴⁶:

Ամփոփելով Մայր Աթոռի պաշտոնական ամսագրի վիմագրագիտական հաղորդումներին ու հոդվածներին նվիրված մեր համառոտ ուսումնասիրությունը՝ պետք է արձանագրել, որ իր 52-ամյա գոյության ընթացքում «Արարատ»-ը մշտապես կարեւոր տեղ է հատկացրել Հայոց պատմության եւ մեր մշակութային ժառանգության ուսումնասիրման համար հավաստի սկզբնաղբյուրներ համարվող վիմագրերին՝ ինչպես սեպագրերին, այնպես էլ օտարալեզու եւ մեսրոպատառ արձանագրություններին: Անկասկած, այդ գործում մեծ է հանդեսի առաջին խմբագիր Աբել արք. Մխիթարյանցի դերը, որը եւս անտարբեր չլինելով քարեղեն գրավոր հուշարձանների նկատմամբ՝ մեծապես խթանել է «Արարատ»-ի էջերում նմանօրինակ բովանդակությամբ նյութերի հրապարակումն ու հանրայնացումը: Ուրախալի է, որ այսօր եւս «Արարատ»-ի լրիրավ ժառանգորդ «էջմիածին» հանդեսը շարունակում է բարի ավանդույթը, հրատարակում հայագիտության տարբեր բնագավառներին առնչվող հոդվածներ, հաղորդումներ, գրախոսություններ՝ չանտեսելով նաեւ վիմագրությանը նվիրված հոդվածների շարքը:

РЕЗЮМЕ

На протяжении 52 лет издания научного журнала «Арапат» (1868–1919 гг.) были опубликованы материалы, относящиеся к различным областям арменистики, оригинальные тексты, исследования. На страницах «Арапата» сохранились также ценные материалы по эпиграфике – как относительно клинописей,

⁴⁶ Տէս ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ (ՄԵՍՐՈՊ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ), *Յօդուածների ժողովածու*, էջ 279, ծանոթ. *:

так и иноязычных и армянских надписей. Сообщений о клинописях более тридцати, большая их часть обнаружена и представлена на суд арменоведов конгрессом Святого Эчмиадзина архиепископом Месропом Смбастьянцем. Значительную ценность представляют также эпиграфические надписи на иностранных и армянском языках. Авторами, обращавшимися к эпиграфике, большей частью были служители Первопрестольного Святого Эчмиадзина, которые в годы служения в различных монастырях и в ходе странствий занимались копированием и расшифровкой эпиграфических надписей, являющихся достоверными первоисточниками по истории средневековья. В этом ряду стоит отметить сообщения о памятных надписях архиепископа Абе́ла Мхитаря́нца, архимандрита Степаноса Мхитаря́нца, Ростом бег Ерзкя́нца, архимандрита Хачика Да́дяна, архимандрита Гарегина Овсепя́на, архиепископа Месропа Тер-Мовсися́на и других священнослужителей, посвященных топографии и эпиграфическим памятникам Оромоса, Мармашена, Гегарда, Ахпата, церкви Св. Апостола Фаддея в Артазе, Татевского монастыря и ряда других монастырей и церквей.

SUMMARY

During 52 years of its publication (1868–1919), “Ararat” scientific magazine published materials related to different spheres of Armenology, original texts, studies. On the pages of “Ararat” we can find worthwhile materials about epigraphy—both cuneiform and Armenian epigraphic inscriptions. There are more than 3 dozens of evidences about cuneiform inscriptions. Most of them were discovered by Archbishop Mesrop Smbatyants, member of the Brotherhood of the Mother See of Holy Etchmiadzin. There are epigraphs in Armenian and foreign languages, which are also important for Armenology. The authors, who have been involved in the study of the Armenian epigraphy, basically are the members of the Brotherhood of the Mother See of Holy Etchmiadzin. They have copied and deciphered many epigraphs during their travels and monastic service, which are reliable sources about our medieval history. We can emphasize especially epigraphic studies of Archbishop Abel Mkhitaryants, Archimandrite Stepanos Mkhitaryants, Rostom bek Yertzinkyants, Archimandrite Khachik Dadyan, Archimandrite Karekin Hovsepyan, Archbishop Mesrop Ter-Movsisyan and others, whose works and descriptions are dedicated to the topography and epigraphy of monasteries and churches of Horomos, Marmashen, Geghard, Haghpata, Tatev, Monastery of Apostle St. Thaddeus of Artaz, St. Hripsime Monastery and so on.